DETSKÉ VTIPY: LINGVISTICKÝ POHĽAD

BRANISLAV PUPALA - ĽUBOŠ KMEŤKO

Anotácia: *Príspevok prináša stručnú informáciu z výskumu detských vtipov. Prezentujú sa základné lingvistické teórie humoru, ktoré predstavujú metodologický nástroj posudzovania detských vtipov. Taktiež sa popisujú identifikované špecifické charakteristiky detskej produkcie vtipov.*

DIMENZIE ŠTÚDIA DETSKÝCH VTIPOV

Hoci štúdium vtipov či verbálneho humoru v sociálnom priestore detí (i ľudí všeobecne) má viacrozmerný obsahový dosah, nie je zanedbateľné ani pre záujmy pedagogické či didaktické. Keď si všimneme len fakt, že v súvislosti s narábaním s vtipmi a ich rozširovaním sa osvojujú napr. špecifické komunikačné praktiky, sprostredkúvajú a zdieľajú sa tradované kultúrne stereotypy a sentimenty, či formujú sa isté typy agresií i spôsoby ich ventilácie, všetko toto má nejaký odkaz socializačný či akulturačný. Okrem toho, obzvlášť významným a zaujímavým podnetom je analýza podmienok, ktoré umožňujú človeku (dieťaťu) chápať a rozpoznávať, že nejaký text je vtipný (teda je vtipom), alebo podmienok, ktoré umožňujú vedome generovať textový útvar, ktorý je vtipom. Tu narážame na lingvistickú dimenziu vtipov, resp. lingvistické pozadie schopnosti rozumieť istému druhu textov. Je to bezosporu zaujímavá didaktická téma koncetrujúca pozornosť napr. na problém pôvodu a rozvoja metalingvistických schopností detí, resp. na osvojovanie schopnosti uplatňovať lingvistické pravidlá v určitej rečovej situácii. Všeobecnejšie - je to príspevok k problému formovania a fungovania kognitívnych schopností v procese recepcie i produkcie určitého textového útvaru. Práve na túto dimenziu štúdia humoru a vtipov chceme sústrediť pozornosť v tomto príspevku.

Už len tu naznačené okruhy štúdia vtipov a humoru naznačujú, že bude existovať viacero teoretických prístupov, ktoré špecificky uchopujú tento fenomén. Všeobecne akceptovateľná klasifikácia teórií humoru (podľa Attardo 1994) odlišuje teórie kognitívne (patriace do skupiny esenciálnych teórií, ktoré vysvetľujú mechanizmus fungovania javu), sociálne (sú teóriami teleologickými - vysvetľujú ciele fungovania javu) a psychoanalytické (ide o substanciálne teórie so zameraním na konkrétny psychologický obsah). Pokiaľ sme naznačili, že chceme poodkryť problém kognitívnych schopností nevyhnutných pre porozumenie vtipom, budeme sa pohybovať na úrovni kognitívnych

(lingvistických) teórií humoru, ktoré sa pokúšajú popísať mechanizmus produkovania a percepcie humorného textu a môžu slúžiť ako metodologický nástroj zhodnocovania textov v dimenzii vtip/nevtip.

Motívom prezentácie niektorých odkazov uvedeného problému je výskum detských vtipov, ktorý realizujeme v tomto školskom roku. Jeho cieľom je najmä pokus o poodhalenie špecifickosti (či nešpecifickosti) detských vtipov voči vtipom dospelých, či už z hľadiska ich formy alebo i obsahu. S týmto zameraním súvisí aj lingvistické teoretické rámcovanie problému, na ktoré sme už upozornili, a ktoré bude súčasne predmetom niektorých odkazov tohto referátu.

Z hľadiska celkovej charakteristiky výskumu je aspoň informačne treba uviesť, že výskumným materiálom je 127 zozbieraných vtipov detí mladšieho školského veku, ktoré (okrem istej voľnej obsahovej klasifikácia) boli zatiaľ podrobované rozboru podľa akceptovaných lingvistických teórií humoru, aby boli jednak nami verifikované príslušné teórie humoru, a súčasne aby bola zjavná špecifická/nešpecifická distribúcia zozbieraných detských vtipov. Vonkoncom však nemôžeme tvrdiť, že výskum je v tejto etape uzavretý a keďže aspoň tento príspevok by relatívne uzavretý mal byť, pokúsime sa z hľadiska nášho doterajšieho poznania poukázať len na tie fakty, ktoré pravdepodobne nie sú všeobecne známe a ktoré skôr budú upozorňovať na kognitívne podmienky narábania s vtipmi. Preto vyberáme dva tematické okruhy. V prvom budeme prezentovať pomerne silné lingvistické teórie humoru, ktoré nám slúžili ako nástroje analýzy detských vtipov. Tieto teórie ponúkajú relatívne podrobný pohľad na to, akými kognitívnymi dispozíciami je vybavený subjekt, ktorý rozpoznáva vtip v texte. V druhom okruhu sa pokúsime aspoň v náznaku uviesť špecifiká detských vtipov v súvislosti so sledovanými aspektmi.

LINGVISTICKÉ TEÓRIE HUMORU

K doposiaľ uznávaným lingvistickým teóriám humoru patrí teória humoru založená na sémantickom scenári (The Semantic Script Theory of Humour - SCTH), všeobecná teória verbálneho humoru (General Theory of Verbal Humour - GTVH) a Greimasov model disjunkcie izotopov. Prvá z nich bola prezentovaná Raskinom v r. 1979, autormi druhej sú Attardo a Raskin (Attardo 1994), pričom sa líšia svojim záberom a metodologickými možnosťami. Tretia z uvedených teórií je najstaršia a je do istej miery analogická s prvou. Každá z nich pritom popisuje podmienky existencie funkčnej štruktúry vtipu.

Raskinova SCTH vyjadruje nevyhnutnú a postačujúcu podmienku ohodnotenia textu ako vtipného: text môže byť charakterizovaný ako "text obsahujúci jeden vtip", ak sú splnené tieto podmienky:

1. celý text alebo jeho časť sú kompatibilné s dvoma rozličnými scenármi,
2. dva scenáre, s ktorými je text kompatibilný, sú protikladné.

Raskinova teória pracuje s pojmami ako je *scenár, sémantická sieť scenárov, prekrývanie a protikladnosť scenárov*. Scenár zhruba predstavuje organizovaný súbor informácií o niečom - o tom, ako veci fungujú, aká je ich štruktúra atď. Sémantická sieť vyjadruje väzby medzi všetkými lexikálnymi i nelexikálnymi scenármi, ktoré sú založené na všetkých informáciách subjektu o svojej kultúre. Funkčnosť vzájomných vzťahov scenárov v sémantickej sieti sa riadi súborom kombinatórnych pravidiel, ktoré vylučujú tie kombinácie scenárov, ktoré neumožňujú súvislé čítanie. To, čo špecificky slúži na posudzovanie humornosti textu, je prekrývanie a protikladnosť scenárov. Prekrývanie scenárov znamená, že istý úsek textu je kompatibilný s viac než jedným čítaním. Ak prekrývajúce sa scenáre budú v protiklade (v kontraste reálne/nereálne, normálne/nenormálne), text bude identifikovaný ako vtipný. Prechod od jedného scenára k druhému zabezpečí spúšťač prepínania.

Širšie možnosti analýzy vtipov ponúka všeobecná teória verbálneho humoru (GTVH), ktorá vznikla kvôli potrebe citlivejšieho rozlíšenia tzv. referenčných a verbálnych vtipov, ako aj určenia podobnosti vtipov. Spolu s protikladnosťou scenárov z SCTH sa pri posudzovaní vtipov berie do úvahy päť ďalších tzv. vedomostných zdrojov, ktorými sú:

- *logický mechanizmus* - je analogický Raskinovmu spúšťaču prepínania scenárov a predpokladá tzv. lokálnu logiku,
- *situácia* - obsahový kontext vtipu,
- *terč* - pri agresívnych vtipoch určuje obeť vtipu, teda pomenované skupiny či individuality spojené s kultúrnymi stereotypmi (u nás napr. blondínky, policajti, Záhoráci),
- *narativna stratégia* - vyjadruje konkrétne narativne formy prezentácie vtipu,
- *jazyk* - je vedomosť o tom, ako funkčne je jazykovo organizovaný text vtipu.

Pre potreby rozlišovania spomenutých referenčných a verbálnych vtipov je užitočný Greimasov model disjunkcie izotopov, ktorý zavádza pojmy *konektor* a *disjunktor* v štruktúre vtipu. Konektor je prvok vtipu, ktorý je interpretovateľný dvoma významami, disjunktor

je zase prvok, ktorý zabezpečí spustenie prechodu z jedného významu do iného. Verbálne vtipy pritom predpokladajú prítomnosť konektora a počítajú s jeho príslušnou fonologickou realizáciou, referenčné vtipy sú založené výlučne na význame textu - jeho fonologická realizácia je irelevantná. Na ilustráciu porovnanie dvoch vtipov zo získaného súboru:

a/

Mamička češe Janka a hovorí: "Nehýb sa toľko, musím ti urobiť cestičku". "Mami a urobíš mi na nej aj autíčko?"

b/

Viete prečo blondínka líže hodinky? Lebo majú iba dve kalórie.

Vtip (a) je príkladom verbálneho vtipu. Slovo *cestička* vystupuje ako konektor (spája dva scenáre), slovo autíčko je disjunktorom. Disjunktor aktivizuje nutnosť prepínania významov - teda prechod od seriózneho významu (medzera v účese) k humornému významu (cestná komunikácia), ktorý spočíva v prevrátenej logike Jankovej úvahy. Sémantická interpretácia vtipu je navyše závislá od fonologickej realizácie textu, pretože ak by sa namiesto slova *cestička* použilo významovo identické slovo *medzierka*, tento prvok textu by sa nemohol stať konektorom, pretože nie je v žiadnom vzťahu s disjunktorom.

Naproti tomu vtip (b) je referenčný. Nemá konektor, ktorý by závisel od fonologickej realizácie, disjunktor *dve kalórie* neaktualizuje význam konkrétneho slova v predchádzajúcom segmente textu, ale význam otázky ako takej. Aktualizácia dvoch významov sa deje na úrovni scenárov *hodinky a cukríky tic-tac*, keď na základe uvedeného disjunktora prebehne sled asociácií: dve kalórie - cukríky tic-tac - zvuk tik-tak - hodinky. Správanie blondínky lížucej hodinky za účelom udržania si štíhlej línie je v protiklade s cmúľaním cukríkov hodnotené ako nenormálne, preto je smiešne.

Hoci uvedené teórie, najmä pokiaľ ide o tzv. vedomostné zdroje, nevyhnutne predpokladajú ich získanie z prostredia, treba podotknúť, že najmä Raskinova teória humoru zdieľa ontologické základy Chomského konceptu generatívnej gramatiky. Znamená to, že podobne ako sa pri schopnosti človeka rozhodnúť o gramaticky dobre sformulovanej vete dá odvolať na vrodené biologické dispozície (povedzme množiny obmedzení pri vytváraní kognitívneho systému), aj pri rozpoznávaní vtipu v texte je možné uvažovať o biologicky predeterminovanej kompetencii. S uvedeným predpokladom môžu do istej miery korešpondovať teórie, ktoré hovoria o vrodenej vybavenosti detí zmyslom pre humor (napr. Fine, in McCormicková, 1992). Pochopiteľne k inému stanovisku sa budú prikláňať početnejšie práce,

ktoré štúdium vývinu schopnosti chápať humorné situácie opierajú o Piagetovu teóriu kognitívneho vývinu (napr. Wadsworth, in Baker et al. 1999, Pienová - Rothbartová 1980), s odvolávaním sa najmä na zrod symbolickej funkcie ako podmienky počiatočného chápania humoru.

ŠPECIFIKÁ DETSKÝCH VTIPOV

Z analýzy zozbieraného súboru 127 detských vyberieme aspoň niektoré zo zistení, ktoré sú relevantné doteraz prezentovaným myšlienkam. Na upresnenie treba dodať, že pri posudzovaní detských vtipov bolo zo súboru vylúčených 14 vtipov Martina, ktoré pri zbere prezentoval s akýmsi exhibičným motívom a už na prvý pohľad jeho vtipy pôsobili nedôveryhodne (tieto vtipy boli analyzované samostatne a len vo veľmi malej miere zodpovedali lingvistickým pravidlám produkcie vtipov). Celkovo teda zo zvyšných 113 vtipov iba 11 "neprešlo" Raskinovou teóriou SCTH, hoci by to "prvé počutie" nepredpokladalo. Táto teória vylúčila tie vtipy, ktoré nemajú prekrývajúce a protikladné scenáre, teda tie texty, v ktorých prípadný humor sa objavuje napr. v rámci kongruentnej logiky (napr. "vtip" o tom, ako chlapec plače nad tortou, na ktorú si mu sadol jeho otec - tento sa dá ohodnotiť ako verbalizácia situačnej komiky, nie však ako vtip). V každom prípade však je možné tvrdiť, že u detí je evidentná prítomnosť príslušnej kognitívnej schopnosti rozpoznávať vtipy. Ak napriek tomu dochádza k tomu, že deti nerozumejú vtipom dospelých, nemožno sa potom odvolávať na absenciu všeobecnej kognitívnej dispozície, ale len na nerozvinutosť sémantickej siete, ktorá predstavuje kultúrne relevantnú informačnú bázu subjektu.

Napriek tomu, že až 90% detských vtipov spĺňa kritériá SCTH, už intuitívne sa dali cítiť kvalitatívne rozdiely medzi jednotlivými vtipmi. Pokiaľ teória SCTH neumožňuje (ale ani nemá ambície)) registrovať príčiny týchto kvalitatívnych rozdielov, lepšie možnosti by mohol poskytovať pohľad cez kategórie teórie GTVH. Aspoň náznakom: dá sa predpokladať, že rozdielnosť v "kvalite" detských vtipov sa dá objaviť voľnejšie napr. v kategórii logického mechanizmu, v kategórii jazyka, či v kategórii naratívnej formy.

Ak logický mechanizmus zabezpečuje, aké fragmenty sémantickej siete majú byť aktivované, potom sa kvalita vtipu dá charakterizovať v dichotómii jednoduchosti (priehľadnosti) vs. zložitosti (kamuflovanosti). Čím sú dva scenáre v sémantickej sieti k sebe bližšie, tým je vtip priehľadnejší a jednoduchší na pochopenie. Pre detské vtipy je charakteristické priamočiarejšie prepojenie dvoch scenárov, kde je dovolený jednoduchý sled asociácií.

Deti používajú naratívne formy identické s formami vtipov dospelých (rozprávanie, rozprávanie s dialógom, pseudohádanka a pod.). Objavujú sa však špecifické detské vtipy stojace na typickej obsahovej výstavbe - nazveme ich vtipy so zámenou výpovede: v prvej časti vtipu sa dosť nedôveryhodne pripraví (zdôvodní) zámena výpovede, ku ktorej dôjde v druhej časti (napr. syn matky sa bude volať Držhuba, aby neskôr matka na otázku policajta, ako sa volá jej syn, mu mohla odpovedať "Držhubu"), čím sa vygeneruje najčastejšie inkongruencia (a teda humor) v správaní sa voči autoritám. A hoci tieto vtipy prejdú sitom SCTH, predsa majú blízko k verbalizovanej situačnej komike. Ide totiž o to, že alternatívny scenár je pripravovaný tak, že ho vlastne jednoplánovo predostiera prvý segment vtipu, ktorý sám o sebe je inak veľmi nedôveryhodný. Na doplnenie treba uviesť, že touto stratégiou sa v detských vtipoch zavádzajú aj vtipy, ktoré sa vyčerpávajú používaním vulgarizmov, alebo popisujú intímne situácie, akými je napr. súlož.

Pokiaľ ide o vedomostný zdroj na úrovni jazyka, ako už bolo naznačené, tento zodpovedá sa prerozdelenie informácií vo výstavbe textu. Špecificky sa u detí stretávame napr. s tým, že majú ťažkosti s rozpoznaním dôležitosti uvedenia explicitných a implicitných informácií vo vtipe, čím sa môže stať, že implicitné informácie "vytiahnu" a explicitné zamlčia, čo má však za následok zásadnú zmenu v sémantickom obsahu vtipu. Zdá sa však, že deťom takýto precedens nemusí vždy vadiť, najmä keď zvážime, že si vtipy medzi sebou frekventovane opakujú a že si už pravdepodobne dávnejšie vypočuli ich správne verzie. Možno tu ešte reziduálne pretrváva paradox rozprávania vtipov charakteristický pre predškolákov, kde platí, že smiešnosť vtipu sa zväčšuje s množstvom jeho opakovaní.

Podielové zastúpenie referenčných a verbálnych vtipov v našom súbore zhruba zodpovedá pomeru, ktorú identifikoval Attardo (1994) v súbore 2600 vtipov z talianskeho a amerického prostredia, kde referenčné vtipy predstavovali približne 80%. Hoci my sme identifikovali až 85% referenčných vtipov, tento mierny nárast je pre súbor detských vtipov plne pochopiteľný a ľahko zdôvodniteľný.

Literatúra

ATTARDO, S.: Lingustic Theories of Humour. Berlin, New York, Mouton de Gruyter 1994.

BAKER et al.: Children's Humour.http://www.eml.jmu.edu/CSR/Martin/Fall98/baker/baker.htm, 1999

McCORMICK, P.: What Makes Kids Laugh. Parents, 11, 1992, č.67, s. 228 - 237.

PIEN, D. - ROTHBART, K.R.: Incongruity Humour, Play and Self-Regulation of Arousal. In: P.E.McGhee, A.J.Chapman (eds.): Children's Humour. Chichester, New York, Brisbane, Toronto, Wiley 1980.

AUTOŘI - KONTAKT:

Doc. PhDr. Branislav Pupala, CSc.
Mgr. Ľuboš Kmeťko
Katedra predškolskej a elementárnej pedagogiky
Pedagogická fakulta Univerzita Komenského
Radčianská 59
Bratislava, Slovenská republika

Tel.:(07) 6383 8064